

rók²³, és a már érintett Lavoisier-művek, köztük a flogiszton létét megcáfoló.²⁴ Ám akadnak jószerivel korukat megelőző találmányokat ismertető művek is: ilyen az a kohászati munka, mely az oxigénbefúvatással működő magaskohóra tesz javaslatot²⁵, vagy a műtrágya alkalmazására biztató tanulmány fél évszázaddal Liebig előtt.²⁶ Persze a korszerűségnek is megvoltak a határai: az ipari forradalom nagy fonógép és gőzgép találmányainak nem akadunk nyomára. (Igaz, ezeket csak az angol nyelvű szakirodalom örökölte meg e időben.)

Végül hadd térjünk vissza röviden Batthyány hajóépítési szabadalmához, mely ma is megtekinthető az Országos Levéltárban.²⁷ Az ár ellen úszó hajó, vagy ahogyan a privilégium iránti kérelem szövege nevezi, „die Schöpferische Erfindung... die Navigation in den Strömen... auf und abwärts”, ősi törekvés, mellyel a középkor óta próbálkoztak, hogy az idő- és energiaigényes vontatást megszüntessék. Ilyen hajók az USA-ban és Kínában a múlt században még működtek és Batthyány idejében számos tervezet készült megvalósításukra. Közös ismérvük: állati vagy emberi izomerővel lapátkereket hajtottak rajtuk. Érthető tehát, hogy a „Batthyány und Compagnie” által beadott bejelentés első elbírálója rámutat az újdonságrontó adatokra: „Mir scheint solches mit dem Schiffe in der Leopold Stadt... und [dem] zu Pentzing in eine Classe zu gehören”²⁸. A bécsi kamarai levéltárban is elfekszenek jóval korábbi ár ellen navigáló hajó tervrajzok.²⁹ Ám mi köze van ennek Batthyány Tódor könyvtárához? Ebben számos hajóépítéssel foglalkozó kötet állott, kezdve B. Straccha: *Tractatus de Mercaturájától* (Venetiis, 1575.), melyben a De navibus és De navigatione fejezetek foglalkoznak vele, egészen Ch.G. Bergen: *Deadahus... Erfindungen zum Vortheil der Schiffahrt* (Berlin, 1781.)-jáig, de van egy mű, mely szempontunkból releváns.

Az 560.469. (GTB 80.) számú könyvecskéről van szó: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zu fahren* (Wien, 1786.). Névtelen szerzője ebben leírja a folyami szállítás és kereskedelem állapotát Magyarországon, megemlíti benne a Batthyány-féle vitorlás Bucentaurust, majd feltárja, hogy saját találmánya megoldaná az áldatlan helyzetet. Ehhez pedig társat keres, mert anyagilag nem tudja ötletét megvalósítani. Vajon nem ezzel a névtelen feltalálóval társult-e Batthyány Tódor, nem ő rejlik-e a beadvány „und Compagnie” megjelölése mögött?³⁰

Egy élő könyvtár és tulajdonosa között mindig kimutatható a kölcsönhatás; a gyűjtemény összetételében a tulajdonos hajlamai és vízvai tükröződnek, a gyarapító életét és cselekedeteit viszont olvasmányai is befolyásolják.

ENDREI WALTER

Krajtsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA Könyvtárában. Egy hungaricum azonosításához. Az MTA Könyvtára őriz egy „Károly Krajtsir” című, 12 lapos angol nyelvű nyomtatványt, amelyen nincs föltüntetve hely, kiadó, évszám, szerző. Magyarországon ez az egyetlen ismert eredeti példány. A betűkombinációs paginálás alapján az is lehetséges, hogy a füzet különnyomat egy folyóiratból vagy nagyobb munkából, mely utóbbiban amolyan bevezetőül szolgált. Annyi azonban futó lapozgatás nyomán is megállapítható, hogy az Egyesült Államokban nyomták, mégpedig 1860. máj. 7-e után, mert a szöveg e dátumban jelöli meg a magyar születésű romantikus forradalmár és neves tudós elhunytának időpontját.

²³ CAVALLO, T.: *Geschichte und Praxis der Aerostatik*. Leipzig, 1786. — HENRION, F.: *Metodo per costruire e dirigere le macchine aerostatiche*. Firenze, 1788.

²⁴ A bécsi könyvtárlistán szerepel LAVOISIER: *Physikalische-chemische Schriften*. Greifswald, 1783. és LAVOISIER: *System der antiphlogistischen Chemie...* Berlin-Stettin, 1792.

²⁵ *Beschreibung einiger zum Gebrauch der dephlogistisirten Luft bey dem Blaserohr und Schmelzfeuer eingerichteten Maschinen*. Tübingen, 1785. és az 1795. évi kiadás is megvan.

²⁶ LOOSEN, C. G.: *Ueber künstliche Düngungsmittel*. Duisburg, 1797.

²⁷ OL P 1320 Batthyány Hercegi lt. B. Tódor iratai 5/a. 313.

²⁸ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien Patente B-kötet 251–57. A dátum 1791. szept. 2., lásd még BÍRÓ i.m. 249.

²⁹ Hof-Kammer Archiv. Karten N 168. Pläne von Schiffmaschinen zur Stromaufwärtsfahrt 1766.

³⁰ És nem azonos-e esetleg a *Magyar Hirmondó* 1787. évfolyamában említett „víz ellen hajózó alkotmány” feltalálójával?

A megjelenés idejét valójában egészen pontosan, 1 éves „tűréssel” behatárolhatjuk. Csengery Antal ugyanis már 1861-ben, a *Budapesti Szemle* 13. kötetében és a *Magyarország* 1861. szept. 11-i számában hírt adott Krajszir haláláról, és életútját e rövid visszaemlékezés segítségével meg is rajzolta. A *Magyarország* tárcájában azt is megírta, hogy „Dr. Krajszir hagyományai”-t – Krajszir kéziratos hagyatékát – az elhunyt végakaratával egyezően 1861. július végén vette kézhez a Tudományos Akadémia. Nyomtatványunk Krajszir egy New Yorkban megjelent tudós nyelvészeti munkájával együtt¹ nyilvánvalóan e küldeménytel érkezett.

Krajszir hagyatékát Szinnyi József is ismerte, és a szóban forgó angol nyelvű életrajz fólhasználásával írói lexikonában cikket szentelt a Magyarországon csupán disszertációját publikáló tudósnek (bár a gyors áttekintés vagy a felületes fordítás miatt az angol szöveghez képest hibákkal). Krajszirról tehát minden érdeklődő tudhatott annyit, hogy Magyarországon született, a pesti egyetemen orvosi diplomát szerzett, orvosként részt vett az 1830/31-es lengyel szabadságharcban, majd a vereség után a lengyel emigráció vezérkarához tartozott. Később az Egyesült Államokba költözött, s ott pedagógusként és nyelvészként nagy tekintélynek örvendett. Ezek a közlések nagy vonalakban megegyeznek azzal az egyetlen, gyorsan elfelejtett reformkori híradással, amelyet Szalay László másodkézből tett közzé 1846-ban.²

Krajszir Károly mégsem került be a magyar tudományosságba, holott mind történeti szerepe, mind művelődéstörténeti jelentősége megérdemelné a figyelmet. Ennek talán nem is a lengyel és az amerikai vonatkozások kutatásával kapcsolatos nehézségek a legfőbb oka, hanem inkább a kiindulást jelentő egyetlen dokumentum, az Amerikából érkezett életrajz forrásértékek bizonytalansága. Pedig még a születési dátumot is csak innen tudjuk. (Az egyetlen hazai adalék Krajszir származásáról egy titkosügynöki jelentés 1832-ben.³ Eszerint egy Vitalis nevű szepességi kanonok és az előkelő Máriaissy Babette gyermeke lett volna. A „törvénytelen” származás hangsúlyozása viszont a „veszedelmes” forradalmárok esetében a konfidens jelentések egyik közhelye.)

Az 1978-ban az Egyesült Államokból Magyarországra, Szegedre került Vasváry Gyűjtemény segítségével az angol nyelvű életrajz szerzője, szerzői azonosíthatók, a tartalom verifikálható. A gyűjteményben ugyanis megtaláljuk a nyomtatvány egy másik példányának a fotokópiáját. Ezt a másik példányt kézirással szerzőként dedikálta Julius Byng Elizabeth P. Peabodynak (1804–1894), a neves pedagógusnak és ismeretterjesztő írónak, Krajszir tisztelőjének és legfőbb támogatójának. E. P. Peabody pedig saját kezűleg széljegyzetelte az életrajzot, és többször kiegészíti, máskor vitatja az abban foglaltakat. A széljegyzetek megerősítik, hogy az írás szerzője dr. Julius Byng, míg a kifogásolt állítások – Peabody szerint – a „Mefisztó” Adam Gurowskitól (1805–1866), a lengyel emigráció demokrata szárnyának változatos életpályát befutó személyiségétől valók.⁴

A dedikált és széljegyzetelt példányt Daróczy Sándor cartereti (NJ) református lelkész találta meg, a fotokópiát (és magyar fordítását) ő juttatta el Vasváry Ödönhöz. Szerinte Julius Byng Krajszir tanítványa és utolsó éveinek tanója volt. Ezt a feltételezést megerősíti az az odaadó tisztelet és megkapó szeretet, amellyel Byng Krajszirról, az emberről és gondolkodóról szól. Joggal föltételezhetjük tehát, hogy pl. a születésre, a tanulmányokra stb. vonatkozó, máshol nem ellenőrizhető adatok magától a tudóstól ill. okmányaiából származnak.⁵ A másik szerző vagy informátor, Gurowski közlései pedig különösen Krajszirnak a lengyel emigráció soraiban végzett tevékenységét illetően forrásértékűek. Sajátosan növelik a dokumentum hitelét – az amerikai évekre nézvést – E. P. Peabody vitatkozó jegyzetei, hiszen amit nem vitatott, azzal nyilván egyetértett.

Ezek után, az angol nyelvű életrajzot más föltárható forrásokkal kiegészítve, az ellentmondásokat föloldva, összefoglalhatjuk Krajszir Károly immár dokumentált életrajzát.

1804. jan. 28-án született a Szepes megyei Szomolnokon. Alsóbb iskoláit Rozsnyón és Kassán végezte, majd beiratkozott a pesti egyetemre, ahol az orvostudományok mellett az antik és a keleti nyelveket ta-

¹ *Glossology: Being a Treatise in the Nature of Language and on the Language of Nature*. New York, 1852. Egyetlen hazai ismert példánya az MTA Könyvtárában.

² *Szózat Éjszakamerikából*. = Pesti Hírlap 1846. febr. 19.

³ Biringer Mátyás kassai postaigazgató jelentése. OL Kanc. eln. 1832:36.

⁴ Somogyi Kt. Vasváry Gyűjt. K7:36 ill. 46.

⁵ Pl. Toldy Ferenchez, egykori egyetemi társához írott 1841. okt. 2-án kelt levelében orvosi oklevelének másolatát kéri. MTAK M. Ir. Lev. 4-r. 79. Születési évszámát megadja még KERTBENY, Karl Maria: *Die Ungarn im Auslande. Namenliste ungarischer Emigration seit 1849...* Brüssel und Leipzig, 1864. 33.

nulmányozta. 1829-ben megvédte és publikálta doktori disszertációját,⁶ és Eperjesen orvosi gyakorlatot kezdett. Demokrata meggyőződése közbeszéd tárgya volt.⁷

1831 elején a fiatal orvosnak sikerült egy Szepesben összeállított kötszerszállítmánnyal Orosz-Lengyelországba jutnia. Katonaorvosként becsülettel szolgált, s egy sor vezető lengyel személyiséggel kapcsolatba került. A szabadságharc veresége után lengyel sorstársaival együtt ment emigrációba, és Párizsban telepedett le.

Párizsban tevékeny közreműködésével alakult meg 1831. dec. 9-én a lengyel emigráció első szervezete, a Joachim Lelewel vezette Lengyel Nemzeti Bizottság. A Bizottság dec. 20-án határozatot hozott arról, hogy kiáltványban köszöni meg a magyar nemzetnek a lengyelek ügye iránt tanúsított rokonszenvet és segítséget. A *Poloni ad Hungaros*, magyarul: *A Lengyelek a Magyarokhoz* című röpiratot a Bizottság fölkérésére Krajszir fogalmazta, és saját költségén ki is nyomatta.⁸ A nyomtatvány több példánya Magyarországra is eljutott, és kézről-kézre járt.⁹

Krajszir Károly, Adam Gurowski és mások 1832 júniusában megalakították az emigráció demokrata szárnyának központi szervét, a Lengyel Demokrata Társaságot, amely többek között Mazzini Giovine Itáliájára is hatott. A vállalkozószellemű és áldozatkész magyar azt is fölvetette, hogy Olaszországba utazik és az ott állomásozó magyar ezredeket zendülésre bírja.¹⁰

1833 elején Gurowski és Krajszir a Lengyel Demokrata Társaság megbízásából Londonba utaztak, hogy a népszerű O'Connelnek és a brit politikai élet más képviselőinek támogatását a lengyel ügynek megnyerjék. Londonban Krajszir orvosi tudására is szükség volt. Gurowski súlyosan megbetegedett, és Krajszir orvosi bravúrral megmentette az életét.

Krajszir vonakodott igénybe venni a francia kormány segélyét, pedig súlyos anyagi nehézségekkel küszködött.¹¹ 1833. jún. 6-án Lafayette bemutatta Peter S. Duponceau-nak (1760–1844), a philadelphiai American Philosophical Society elnökének,¹² és – nyilván ajánlólevelek birtokában – Londonon át az Egyesült Államokba hajózott.

A következő évben közel 400 lengyel internált érkezett Trieszten keresztül osztrák fregattokon Amerikába. Krajszir a lengyel emigráció szétszóródásának megakadályozása érdekében kolóniát, lengyel nemzeti otthont szeretett volna alapítani a termékeny, de még lakatlan nyugati területeken. Éveket áldozott erre a nagyszabású tervre, amely végül is elbukott. A kudarc okait *The Poles in the United States* című művében (1836–37) foglalta össze.¹³

Végül 1834-ben, hajlamainak engedve, a tanítást választotta. Többek között John Quincy Adams (1825–28-ban az USA elnöke) támogatásával¹⁴ magángimnáziumot nyitott Baltimore-hoz közel, Ellicott's Millsben. Szakmai és pedagógiai sikerei nyomán hamarosan igazgatónak nevezték ki a Maryland állambeli Charlott's Hallba, az ottani állami főiskolán, majd tudományos tevékenységét honorálva, 1841-ben a Virginiai Egyetemen a modern nyelvek és az újkori történet professzorává választották. Krajszir azonban 1844-ben lemondott katedrájáról és Bostonba költözött. Mint Byng, amerikai életrajzírója költői hevülettel megfogalmazta: „Tiszta, emelkedett jogérzete, feltétlen hite az emberi szabadságban lehetlenné tette számára, hogy olyan vidéken éljen, hol újra meg újra fülébe hasított a láncok csörgése és az árverési kikiáltó iszonyatos hangja a rabszolgák ketrecében.”

⁶ Példánya az OSZK-ban.

⁷ Drechsler rendőrségi besúgó jelentését id. WERTHEIMER Ede: *Magyarország és a forradalmi propaganda*. = Századok 1916. 2–3. 98.

⁸ A jegyzőkönyvi köszönetet id. DIVÉKY Adorján: *Magyarok és lengyelek a XIX. században*. Bp. 1919.

¹⁰ A kiáltvány szövege magyarul u.o. 108–111.

⁹ KOVÁCS Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Bp. 1959. 126–127.

¹⁰ WERTHEIMER Ede: *i.m.* 100.

¹¹ Lelewel 1833 áprilisában segítséget kért számára Eugéne Cassintól, a Francia–Lengyel Bizottság tagjától. LELEWEL, Joachim: *Listy emigracyjne 1848–1849. I.* Kraków, 1948. 127. id. KOVÁCS Endre: *i.m.* 149.

¹² American Philosophical Society, Manuscript Catalog, vol. 5. 304. Philadelphia. Vasváry Gyűjt. K2:40.

¹³ Az amerikai politikusok felelősségét emeli ki széljegyzetében E.P. Peabody.

¹⁴ ADAMS, John Quincy: *Memoirs*. Vol. 9. 367. Vasváry Gyűjt. K7:26.

Bostonban alapított új iskolája is gyorsan népszerű lett. A legtudósabb nyelvésznek, a legkitűnőbb nyelvtanárnak tartották.¹⁵ Fonetikai és összehasonlító nyelvészeti kutatásairól az Egyesült Államok szellemi elitje előtt tarthatott előadásokat. Két pedagógiai, ill. nyelvészeti munkája is megjelent *The First Book of English* és *Significance of the Alphabet* címmel (mindkettő 1846-ban). Ezekben az években szövődhetett barátsága Elizabeth P. Peabodyval.

1848 nyarán Krajszir visszatért Európába, és Londonon, Párizson át Magyarországra igyekezett, de csak Bécsig, esetleg Pozsonyig jutott (s nem Pestig, mint Byng mondja). Jellačić előrenyomulásának, az országgyűlés fölöszlatásának hírére azonban visszatért Amerikába. „Nem láthattam akkori tudósításaim szerint, hogy édes magyaraink oly dicsőségesen fölébredendek” – írta Pulszkyknak 1849. jún. 22-én Bostonban kelteztet leveleiben.¹⁶

A győzelmi hírek hatására újra Európába utazott.¹⁷ Lehet, hogy már itt, Hamburgban találkozott a komáromi kapitulánsok között Újházi Lászlóval, Komárom polgári biztosával.¹⁸ 1849 karácsonyán, New Yorkban viszont már biztosan együtt vannak.¹⁹ Krajszir elhatározó hatást gyakorolt Újházira a magyar gyarmat – a későbbi New Buda – megalapításának tervében. Tolmácsként Washingtonba is elkísérte.

Segítségére volt az angolul nem tudó Újházinak az amerikai konzervatív, antiabolicionista – az osztrák követ által is befolyásolt – sajtó támadásainak visszaverésében. Ugyancsak Krajszir inspirációját kell keresnünk James Russel Lowell (1819–1891), Robert Carter (1819–1879) harcias magyarbarát publicisztikája mögött. Ő szolgáltatta az anyagot Mary Lowell Putnam (1810–1898) nevezetes osztrákellenes, magyarbarát vitairatához is.²⁰ Közben több magyarságismeretet terjesztő előadással sietett kielégíteni a fölfokozott érdeklődést.²¹

Krajszir 1852-ben New Yorkba költözött. 1852-ben itt jelent meg *Glossology* című nyelvészeti munkája, és munkatársra volt a készülő *New American Cyclopaediának*, amelybe nyelvészeti, vallástörténeti és botanikai cikkeket írt, és ő dolgozta ki a „Magyar nyelv és irodalom” című szócikket is,²² bár elhatalmasodó szívbetegsége egyre többet gyötörte.

A tudós utolsó éveit a New York állambeli Morrisaniában, a Putnam család otthonában töltötte, mint a három gyermek nevelője.²³ Itt halt meg 1860. máj. 7-én, 56 éves korában. Kéziratot hagyatékkát – közel száz nyelvet idéző összehasonlító nyelvészeti vázlatait – mint tudjuk, végrendeletileg a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta.

ZÁVODSZKY GÉZA

Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról. Laczkó András 1985. január 7-én a *Magyar Nemzetben* cikket közölt „Rippl-Rónai József és Kner Imre levélváltása” címmel. Hírt adott a festő és a Kner család addig nem ismert kapcsolatáról, s közölte Rippl-Rónainak két, Kner Izidorhoz intézett levelét, valamint Kner Imre egy levelét, amelyet a festőnek írt. A Békés Megyei Levéltárban megtalált levelekben¹ szó esik egy rajz- vagy pasztelkép-album kiadásáról, ami a festőt 1921–1922-ben foglalkoztatta, s aminek megvalósítására, legalábbis Knerék közreműködésével, sohasem került sor.

¹⁵ Pl. Emerson ajánlja rokona gyermekei számára, mint a létező legjobb nyelvtanárt 1847-ben. *The Letters of Ralph Waldo Emerson*. 1939. vol. 3. 373. Vasváry Gyűjt. K7:32.

¹⁶ V. WALDAPFEL Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Bp. 1965. IV. 94–95.

¹⁷ 1849. aug. 22-én levélben kért támogatást Franklin Pierce-től (1852-től az USA elnöke) második európai útjához. Library Congr. Franklin Pierce Papers, 28. Vasváry Gyűjt. K7:25.

¹⁸ Vö.: ACS Tivadar: *New Buda*. Bp. 1941. 12–13., forrását azonban nem jelöli meg.

¹⁹ Újházi László levele Pulszky Károlyhoz OSzK Kt. Fond VIII/1095:3.

²⁰ *Crime of the House of Austria against Mankind with Putnam's History of the Constitution of Hungary*. Boston, 1852.

²¹ Vasváry Gyűjt. K7:26.

²² Vasváry Gyűjt. K7:21.

²³ PUTNAM, George H.: *Memories of my Youth (1844–1865)*. New York, 1914. 69. Vasváry Gyűjt. K7:25.

¹ Békés Megyei Levéltár, Gyula. A Kner-nyomda iratai, XI. 9. e/6. Rippl-Rónai József Kner Izidornak, Budapest, 1921. február 28.; uő uannak, Kaposvár, Róma villa, 1922. március 26.; Kner Imre Rippl-Rónai Józsefnek, Gyoma, 1922. április 23.